

Goran
Korov

Zajednička ili zasebna? Paradigme u arhitekturi socijalističke Jugoslavije

Nedovršene modernizacije: između utopije i pragmatizma

Moderna galerija Maribor, Maribor, 10. veljače – 22. travnja 2012.;

Muzeju istorije Jugoslavije, Beograd, 19. svibnja – 1. srpnja;

Kneževa palača, Zadar, 3. – 30. rujna 2012.;

AUTORI KONCEPTA Maroje Mrduljaš; Vladimir Kulić

UREDNICI KATALOGA

Maroje Mrduljaš; Vladimir Kulić; Antun Sevšek; Ana Šilović /

Unfinished Modernisations: Between Utopia and Pragmatism.

Architecture and Urban Planning in the Former Yugoslavia

and the Successor States, UHA, Zagreb, 2012., 463 str.

ISBN 978-953-6646-24-1

Međunarodna izložba *Nedovršene modernizacije: između utopije i pragmatizma*, plod je dvogodišnjeg istraživačkog projekta, koji je pokrenulo Udruženje hrvatskih arhitekata u suradnji s Oris-kućom arhitekture (Zagreb), Muzejom za arhitekturu i dizajn (Ljubljana), Umjetničkom galerijom Maribor, Društvom arhitekata Beograda i Koalicijom za održivi razvoj (Skoplje), a koja je premijerno bila predstavljena od veljače do travnja 2012. godine u Modernoj galeriji u Mariboru, kao jedan od glavnih izložbenih događaja u okviru programa Maribora kao prijestolnice europske kulture u 2012. godini. Izložba je podijeljena na ukupno šest cjelina kroz koje se daje iscrpan, ali sveobuhvatan uvid u razvoj arhitekture u Jugoslaviji kao složenog, ali ipak jedinstvenog fenomena određenog povijesnim okolnostima koje su zemlje bivše Jugoslavije dijelile kroz gotovo pola stoljeća.

Jugoslavija je iz Drugog svjetskog rata izašla kao vjerna saveznica Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika. U tu je svrhu, novo komunističko rukovodstvo zemlje na čelu s Josipom Brozom Titom, nastojalo što više toga primijeniti u vlastitoj zemlji po uzoru na Sovjetski Savez. Jugoslavija je, dakako, tijekom svog postojanja prošla kroz različite

unutarnje i vanjskopolitičke situacije, a sve se to odražavalo na svaki aspekt njenog društva – institucije, kulturu, politiku, umjetnost i, ono što prezentira ova izložba, arhitekturu. Rigidni staljinistički model, zbližavanje sa Zapadom, djelovanje u Pokretu nesvrstanih zemalja, liberalniji ustav 1974. i ostali lomovi bili su uzrok toga da je većina započetih arhitektonskih i urbanističkih koncepata morala biti prilagođavana novim uvjetima i trendovima. Unatoč ovim neizbježnim promjenama, većina tih ostvarenja nije izgubila doticaj s vlastitim modernističkim podrijetlom, što sugerira i sam naziv izložbe.

Prva cjelina izložbe, *Prostori reprezentacije*, predstavila je utjecaj političkih zbivanja i vladajuće ideologije na gibanja u jugoslavenskoj arhitekturi. Jedan od prvih velikih projekata poslije Drugog svjetskog rata bio je izgradnja Novog Beograda, koji je trebao biti simbol i odraz snage novog socijalističkog poretka, ali i sjedište nove vlasti. Planirano je da se tamo sagradi i sjedište Centralnog komiteta KPJ, odnosno zgrada društveno-političkih organizacija (izgradnja je bila započeta 1959. godine). Jedna od prvih građevina zamišljenih u novom stilu, trebala je biti i zgrada



↑ Pano s prikazom
zgrade Krstarice u Splitu
arhitekta Frane Gotovca

Postav izložbe
Nedovršene modernizacije, Zadar
FOTO G. Korov
str. 50, 53

Saveznog izvršnog vijeća Jugoslavije. Kako je već 1948. godine po objavljivanju Rezolucije Informbiroa započelo približavanje Jugoslavije Zapadu, i pristup arhitekturi ubrzano će se promijeniti. Napušten je socijalistički monumentalizam, tako da je, za razliku od svog prvotnog plana, zgrada Centralnog komiteta KPJ izvana više podsjećala na američki neboder, nego na zgradu u maniri staljinističke arhitekture. Po sličnom je modelu sagrađena i zgrada Skupštine Slovenije u Ljubljani (Vinko Glanz, 1954.-1959.) te Gradskog poglavarstva u Zagrebu (Kazimir Ostrogović, 1958.).

Dana 26. srpnja 1963. godine, Skoplje, glavni grad Republike Makedonije, zadesio

je razoran potres u kojem je poginulo preko 1000 ljudi, a srušeno 80 % gradske infrastrukture. S gradom se solidarizirao velik broj zemalja svijeta, pa je u Skoplje pristigao velik broj dobrovoljaca iz cijele Jugoslavije, ali i inozemstva. Važnu su ulogu imali, dakako, arhitekti, koji su pristupili stvaranju sasvim novog urbanog identiteta povijesnog grada. Srušene građevine uglavnom nisu obnavljane, nego se pristupilo izgradnji novih. Značajan doprinos dao je i japanski arhitekt Kenzo Tange, no najistaknutija arhitektonska ostvarenja u periodu obnove ipak su ona Georgija Konstantinovskog. Konstantinovski je bio student Yalea, u čijim se ključnim ostvarenjima poput studentskog doma "Goce



↑ Model spomenika
na Petrovoj gori Vojina Bakića

Delčev” (1969.) ili Arhiva grada Skoplja (1970.) jasno vidi utjecaj brutalizma.

Neizbježna posljedica izolacije od strane Istočnog bloka, bio je utjecaj Jugoslavije na svjetska zbivanja. Prva konferencija Pokreta nesvrstanih zemalja održana je u Beogradu 1961. godine, a tu su i ostali međunarodni događaji, prvenstveno sportska zbivanja koja su bila poticaj za izgradnju novih građevina i kompleksa: Mediteranske igre u Splitu 1979., Zimske olimpijske igre u Sarajevu 1984. i Univerzijada u Zagrebu 1987. godine.

Spomenička baština socijalističke Jugoslavije trebala je svjedočiti o velikim žrtvama borbe za oslobođenje tijekom Drugog svjetskog rata. Jugoslavenske vlasti su veličinu te žrtve nastojale prikazati monumentalnošću pojedinih spomenika na mjestu velikih stradanja ili pobjeda. Dok je u prvim poslijeratnim godinama prevladavala gradnja skromnijih spomenika, od 1960-ih, a posebice od 1970-ih gradi se niz monumentalnih spomenika izvan gradova, u kojima sudjeluju eminentni umjetnici i arhitekti (Bogdan Bogdanović, Partizansko groblje, Mostar, 1965.; Dušan Džamonja, spomenik Revoluciji, Podgarić 1967.; Bogdan Bogdanović, Kameni cvijet, Jasenovac 1968.; Vojin Bakić, spomenik na Petrovoj gori 1981. itd). Između ostalih odlika ovih spomenika, ističe se i nastojanje da se uklope u regionalni identitet, odnosno, da predstavljaju čimbenik kolektivne identifikacije lokalnog stanovništva (npr. Partizansko groblje u Mostaru građeno je od ostataka okolnih kuća razrušenih u ratnim operacijama). Pojedini događaji iz NOB-a komemorirali su se, međutim, i u urbanim sredinama. Jedan od najboljih primjera jest zgrada Saveznog sekretarijata narodne obrane i Generalštaba JNA u Beogradu (Nikola Dobrović, 1954.-1963.), koja uvelike podsjeća na spomenik bici na Sutjesci odnosno sam kanjon rijeke Sutjeske - dva ogromna volumena, koja se uzdižu nad Nemanjinom ulicom simbolizirajući epopeju Sutjeske.

Politika liberalizacije pokrenuta krajem 1960-ih i donošenje novog ustava Jugoslavije 1974. omogućili su veću nacionalnu

emancipaciju u pojedinim saveznim republikama. Reprezentativna arhitektonska postignuća, poput narodnih parlamenata, nacionalnih biblioteka, krovnih sveučilišta itd., spajala su kozmopolitski modernizam s modernističkim regionalizmom: Narodna skupština BiH u Sarajevu (Juraj Neidhardt, 1974.), Trg revolucije (danas Trg republike) u Ljubljani (Edvard Ravnikar, 1975.-1982.), zgrada Makedonske akademije znanosti i umjetnosti (Boris Čipan, 1970.), Nacionalna knjižnica Srbije u Beogradu (Ivo Kurtović, 1965.-1973.), zgrada društveno-političkih organizacija Crne Gore u Titogradu (danas Podgorica; Radosav Zeković, 1978.), Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Prištini (Andrija Mutnjaković, 1971.-1982.) i Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu (skupina autora, 1978.-1995.), neki su od najznačajnijih primjera.

Druga izložbena cjelina, *Prostori globalne razmjene* predstavlja upliv vanjskih utjecaja nakon otvaranja Zapadu, a pogotovo nakon pristupanja Pokretu nesvrstanih. Jugoslavenski arhitekti su odlazili na specijalizacije u inozemstvo, te po povratku svoja saznanja primjenjivali u praksi. Jugoslavija je svoju arhitekturu, međutim, i izvozila; kao europska država i jedna od vodećih zemalja u Pokretu nesvrstanih, uživala je velik ugled među afričkim državama nastalim nakon dekolonizacije, koje su joj otvorile novo veliko tržište. Na izložbi je za primjer predstavljen rad građevinske tvrtke “Energoprojekt” aktivne u zemljama Drugog i Trećeg svijeta, čija je posebnost bila u tome što su njegovi stručnjaci bili zaduženi za sve - od odabira terena pogodnog za izgradnju, razvoja urbanog plana i arhitekture, pa do izgradnje i nadzora cijelog projekta.

Velesajam u Zagrebu također je tipičan primjer mjesta globalne razmjene, gdje su susreti i uvid u nove tehnologije i inovacije imali presudan utjecaj na oblikovanje samih paviljona u kojima su se održavale pojedine izložbe. Velesajam je tako s vremenom postao prava “galerija” različitih arhitektonskih projekata, realiziranih od 1950-ih do 1980-ih

godina. Osim toga postao je i jezgra novog urbanog područja, Novog Zagreba. Premda nekoć na periferiji grada, stari se Velesajam na Savskoj cesti, naime, poslije Drugog svjetskog rata našao u novim urbanističkim okolnostima. Potreba za osuvremenjivanjem i ispunjavanjem novim sadržajima potakla je tadašnjeg gradonačelnika Većeslava Holjevca da za mjesto novih sajamskih paviljona odabere desnu obalu Save. Paviljone Velesajma su od 1955. godine gradili različiti arhitekti, koji su primjenjivali tadašnje inovacije u arhitekturi, povremeno ih kombinirajući s karakterističnim obilježjima arhitekture zemalja koje su u njima redovito izlagale. Sve veća komercijalizacija društva i rast standarda stanovništva potakli su ponudu komercijalnih sadržaja na Velesajmu i dali mu nov karakter sukladno globalnim trendovima. Poslijeratna izgradnja i ekonomski oporavak potakli su osnivanje različitih sajmova i u ostalim gradovima tijekom 1950-ih, poput Beograda, Novog Sada, Osijeka, Ljubljane, Maribora, Skoplja i ostalih.

Sljedeća cjelina, *Politike urbanog prostora*, predstavila je “socijalistički koncept grada” kao humaniziranog mjesta koje zadovoljava sve potrebe suvremenih radnih ljudi. Ti novi gradovi trebali su biti mjesta koja će primiti ruralno stanovništvo potrebno za rad u tvornicama, odnosno biti svojevrсни “melting pot” za formiranje klase urbanih radnika kao nositelja razvoja novog socijalističkog društva. Jedno od prvih ostvarenja koje je trebalo ispuniti ova očekivanja bio je Novi Beograd. Već spomenuti projekt izgradnje ključnih institucija nove države, sjedišta vlade (Savezno izvršno vijeće) i CK KPJ, nastavio se nakon prekida uslijed Rezolucije Informbiroa i ekonomske krize u Jugoslaviji. Nakon otvaranja Zapadu, nastavak izgradnje Novog Beograda poklopio se s demografskim rastom grada, pa su izgrađeni čitavi blokovi s pripadajućim popratnim sadržajima, poput parkova, obrazovnih i sportskih ustanova i trgovina.

Slično kao i Novi Beograd, i Novi Zagreb je trebao ispuniti funkciju novog

“socijalističkog grada”. Urbanistički plan za Novi Zagreb usvojen je sredinom 1950-ih, a bazirao se prvenstveno na ortogonalnom rasporedu ulica. Prvo naselje izgrađeno po tom modelu bilo je Zaprude. Od 1970-ih paradigma je popustila, a i lokalne vlasti su dobile veću autonomiju u izboru urbanističkih projekata, pa je naselje Dugave projektirano i izgrađeno u sasvim novoj, kružnoj organizaciji. Kao i u slučaju Novog Beograda, u devedesetima i u izgradnji Novog Zagreba prevladavaju komercijalni sadržaji.

Skoplje je primjer grada koji je tijekom 20. stoljeća doživio visok stupanj promjena u svom izgledu. Skoplje se od prosječnog gradića u Osmanskom carstvu poslije Drugog svjetskog rata transformiralo u industrijski centar i glavni grad nove Narodne Republike Makedonije. Nakon već spomenutog katastrofalnog potresa koji je pogodio grad 1963. godine, glavni financijer njegove obnove bila je Organizacija ujedinjenih naroda, a tim domaćih i inozemnih arhitekata dobio je zadatak dati gradu novo lice. Na mjestima gdje su nekad stajale historicističke zgrade i turske mahale, tijekom 1960-ih i 1970-ih uzdigli su se neboderi i druge modernističke građevine. Plan za obnovu grada, usvojen za period 1965.-1981., uglavnom je ispoštovan bez većih intervencija.

Sarajevo je tijekom svoje povijesti postalo sinonim za suživot mnogih kultura, naroda i religija. Otkako je 1878. godine došlo pod upravu Austrougarske monarhije, započeti su procesi modernizacije. Klasičan primjer tog procesa koji se nastavio i poslije Drugog svjetskog rata jest naselje Marijin Dvor, predio na razmeđi povijesnog i suvremenog dijela Sarajeva. Prvu nagradu za arhitektonsko-urbanističko rješenje Marijinog Dvora osvojili su Juraj Neidhardt i Džemal Čelić 1955. godine. Sredinom 1970-ih tamo je podignut kompleks nebodera u kojem su se nalazile republičke institucije, između ostalog, sjedište Vlade te zgrada Narodne skupštine. Za projekt ove zgrade autori su potražili inspiraciju u bosanskoj srednjovjekovnoj povijesti – primjerice stećcima,



kao autohtonom spomeniku ovog područja i jednoj od sastavnica nacionalnog identiteta svih triju konstitutivnih naroda. Osim administrativno-političkih, Marijin Dvor je svremenom dobio i ekonomsko-komercijalne sadržaje, primjerice hotel "Holiday Inn" iz 1983. i UNIS-ove tornjeve iz 1986. godine.

Nakon početka ubrzane industrijalizacije Jugoslavije poslije 1945. godine, javila se potreba da se u blizini velikih industrijskih postrojenja sagrađe naselja koja bi sa svim popratnim sadržajima zadovoljila svakodnevne potrebe zaposlenika i njihovih obitelji. Kao posebno zanimljivi primjeri na izložbi su bili istaknuti slovenski gradovi Kidričevo, Velenje i Nova Gorica. Urbanistički planovi za svakih od ovih gradova su varirali, te se prilikom njihove gradnje izbjegao shematizam konzervativnog modernističkog planiranja, umjesto kojeg se mogu primijetiti švedski i švicarski modeli organizacije prostora. Za područje Kidričeva, koje se tijekom Prvog i Drugog svjetskog rata koristilo kao logor za ratne ili političke zarobljenike, 1947. godine raspisan je natječaj za urbanističko rješenje budućeg naselja. Prvu nagradu za projekt su 1950. dobili Edvard Ravnikar i Janko Kristl, a izgradnja je završena do 1954. godine. Grad dijeli glavna cesta oko koje se nalaze administrativno-poslovne zgrade, a oko cijelog naselja kruži lokalna cesta, pristup kojoj imaju stanovnici perifernih stambenih zgrada i kuća. Grad Gorica je nakon ugovora mirovnog sporazuma između Italije i Jugoslavije 1947. ostao na talijanskoj strani, odsječen od svojeg istočnog gravitacijskog područja. Kako bi to područje ipak imalo neki centar prema kojem bi gravitiralo, slovenska vlada je donijela odluku da se na granici sagrađi Nova Gorica. Projekt je 1948. godine dodijeljen Edvardu Ravnikaru, Božidaru Gvardjančiču i Marku Župančiču. Kombinirajući socrealizam i Le Corbusierove ideje s početka 1920-ih, Ravnikar je osmislio grad, koji se do danas razvio u uspješno ekonomsko, administrativno, kulturno i obrazovno središte regije. Novi dio Velenja je također nastao iz potrebe zbrinjavanja radnika zaposlenih u obližnjem

rudniku lignita. Projekt je usvojen 1948. i, uz neke izmjene, gradnja je Velenja bila završena do sredine 1960-ih godina.

Grad Pula je tijekom svoje povijesti imao specifičan razvoj od vojne luke u Austrougarskoj do jednog od turističkih centara u Istri. Kako je Pula tijekom 1944. i 1945. godine pretrpjela saveznička bombardiranja u kojima je stradalo 67 % građevinskog fonda, urbanističkim planom (1957.-1966.) grad je podjeljen na funkcionalne "sektore". Budući da se poslijeratna Pula uglavnom širila prema jugu, razvijen je novi centar prema kojem je gravitirao južni dio grada. Dok se stara Pula razvijala oko ratne luke, nova "socijalistička" Pula trebala se razvijati uz morsku obalu odnosno poticati razvoj tada još nove uslužne djelatnosti, turizma.

Cjelina *Oblikovanje prostornih praksi* daje uvid kako se pristupalo projektiranju stambenih naselja na primjeru Blokova u Novom Beogradu, Splita 3 i zgrade Krstarice u Splitu, Dugava u Zagrebu, naselja Murgle u Ljubljani, te brojnih turističkih hotela uz obalu Jadrana. Jedna od zanimljivijih urbanih karakteristika Novog Beograda svakako su gradska naselja koja nose naziv Blokovi, a odlikuju se monotonijom, monumentalnošću i primjesama brutalističke arhitekture. Ovakvom je gradnjom, međutim, omogućeno stvaranje funkcionalnih zona; naglasak na funkcionalizmu ovog stambenog koncepta je posebno važan, budući da su Novom Beogradu i Novom Zagrebu često bile (i još uvijek jesu) prišivane etikete "spavaonica", odnosno naselja kojima nedostaje javnih sadržaja. Split je poslije Drugog svjetskog rata prošao kroz nekoliko faza razvoja. Modernističko naselje koje je prvo izgrađeno poslije rata nazvano je Split 2 (građeno 1945.-1965.), tako da je sljedeće urbano proširenje dobilo logičan naziv Split 3. Gradnja ovog naselja započeta je 1968. godine, te uz nekoliko intervencija u urbanističkom planu praktički traje i danas. Odlike Splita 3 jesu masivni stambeni blokovi, javni sadržaji uz pješačke zone, te uspješno posredovanje između individualnog i kolektivnog. Početak gradnje Splita 3

obilježilo je podizanje stambene zgrade znane pod imenom Krstarica. Njezin dizajn temelji se na vertikalnoj komunikaciji pet stambenih jedinica, pri čemu se sjeveroistočni i jugozapadni dijelovi zgrade sastoje od trosobnih i četverosobnih, dok se tri unutarnje jedinice sastoje se uglavnom od dvosobnih i jednosobnih stanova. Dugave, jedno od posljednjih izgrađenih naselja Novog Zagreba u vrijeme socijalizma, primjer su orijentacije prema humanijem okruženju – izdužene stambene zgrade, koje s jedne strane okružuju parkove, a s druge ih obilaze kolnici. Naselje Murgle je dobar primjer kako stambena gradnja nije bila usredotočena samo na kolektivnu stambenu arhitekturu, nego se pokušavao razraditi i koncept obiteljske kuće s vrtom u nizu, čime su se, pod utjecajem skandinavskog modela, posebno bavili slovenski arhitekti. Skromno, ali pomno isplanirano i ostvareno naselje Murgle (Marta i France Ivanšek, 1965.-1982.), omogućilo je svojim stanarima komfor i intimu obiteljske kuće i danas je jedno od najprestižnijih naselja Ljubljane.

Nakon Drugog svjetskog rata, turizam je postajao perspektivna gospodarska grana. Radničkoj klasi trebalo se omogućiti “pravo na odmor” u brojnim odmaralištima duž jadranske obale, a s otvaranjem Jugoslavije Zapadu i postupnom liberalizacijom sustava poslije 1966. godine, povećan je i priljev stranih turista. Tako se problem adekvatnog uređenja priobalja poklopio s pojavom masovnog turizma. U tu su svrhu, od sredine 1960-ih do prve polovine 1970-ih, arhitekti iskušavali razna tipološka rješenja problema uklapanja arhitekture velikih kapaciteta u prirodno okruženje. Neki od ovih primjera na izložbi bili su kompleks hotela “Solaris” kod Šibenika (Boris Magaš, 1967.-1968.), hotel “Libertas” u Dubrovniku (Andrija Čičin-Šain i Žarko Vincek, 1968.-1972.), “Ambasador” u Opatiji (Zdravko Bregovac, 1968.), “Berulia” u Brela (Ante Rožić, 1971.), “Croatia” u Cavtatu (Slobodan Miličević, 1973.), ali i nekolicina drugih.

Posljednja velika cjelina, *Jugoslavenski arhitektonski prostor*, vodi posjetitelje kroz razvoj

autohtonih jugoslavenskih arhitektonskih ostvarenja, koja su nastala kao produkt djelovanja arhitektonskih škola u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu i Skoplju, a od početka 1980-ih, i u Prištini. Iako su sve škole njegovale modernističku ideologiju, svaka je crpila inspiraciju i iz lokalne tradicije urbane kulture i njezinih formi, te imala određene uzore u inozemstvu. Ljubljana je tako održavala kontakte sa Skandinavijom, Zagreb s Nizozemskom, a Skoplje sa SAD-om. Na saveznoj razini bila je prisutna i godišnja Borbina nagrada za arhitekturu odnosno nagrada dnevnog glasila “Borbe”, čija je svrha bila popularizacija najznačajnijih arhitektonskih postignuća te godine. Nakon Jože Plečnika u prvom razdoblju modernizacije, poslijeratnu slovensku arhitekturu obilježilo je djelovanje arhitekta Edvarda Ravnikara. Njihov opus prepoznatljiv je po izraženoj tektonskoj povezanosti strukture, volumena i materijala, te posvećenosti detalju. Svojom su poetikom doprinijeli popularizaciji posebne verzije modernizma koja je favorizirala specifično nasuprot tipičnom. Te odlike utjelovljene su u zgradi ogranaka Narodne banke Slovenije u Celju (Edvard Ravnikar, 1961.-1962.), robnoj kući u centru Osijeka (Milan Mihelič, 1963.-1967.), paviljonima Gorenjskog sajma u Kranju (Savin Sever, 1969.-1971.), vili Repotočnik u Ljubljani (Oton Jugovec, 1969.-1978.) i ostalim ostvarenjima. Obilježje sarajevske arhitektonske škole bila je sinteza tradicionalnog i suvremenog, za što se inspiracija tražila u baštini Bosne i Hercegovine – stećcima, avlijama, vrevi čaršije, tradicionalnoj gradnji (džamijama, čardacima) i brojnim drugim specifičnostima. To tradicijsko nasljeđe primjenjivalo se za najrazličitije arhitektonske sadržaje: od administrativno-političkih zgrada (Juraj Neidhardt, zgrada vlade i skupštine u Sarajevu, 1974.), preko komercijalnih i ugostiteljskih (Ahmed Džuvić, hotel “Igman” na planini Igman, 1983.), kao i stambenih građevina (Juraj Neidhardt, stanovi u Alipašinoj ulici u Sarajevu, 1958.), do vjerskih objekata (Zlatko Ugljen, Šefrudinova džamija u Visokom, 1969.-1979.). Baš

kao Pula, i Zadar je doživio teška oštećenja prilikom savezničkih bombardiranja u Drugom svjetskom ratu, a posebno je stradala povijesna gradska jezgra. Poslije rata je prevedeno da se vrijedni kulturni spomenici obnove, a da se na mjestu ostalih srušenih građevina podignu nove modernističke. Unatoč brojnim kompromisima i poteškoćama, Zadar je ostao primjer ravnoteže između povijesne jezgre i moderne arhitekture, što zahvaljuje nizu vodećih arhitekata koji su sudjelovali u njegovoj obnovi (Bruno Milić, Mladen Kauzlarić, Sena Sekulić-Gvozdanović, Božidar Rašica i ostali). Za kraj na izložbi su predstavljani i pojedini arhitekti koji su eksperimentirali s gotovo utopističkim zamislima, ispitujući granice arhitekture kao discipline: Vjenceslav Richter, Andrija Mutnjaković, Juraj Neidhardt, a posebno Vladimir Turina. Premda je Turina tijekom svog radnog vijeka realizirao samo nekoliko građevina, njegov projektantski i pedagoški rad ostavio je snažan pečat na buduće generacije arhitekata u regiji.

Projekt i izložba *Nedovršene modernizacije: između utopije i pragmatizma* predstavili su publici

proces urbanističkog planiranja i projektiranja, te njihovu dinamiku i promjene u povijesnom kontekstu socijalističke Jugoslavije. Retrospektiva arhitektonskog naslijeđa bivše države bila je prilika da se nakon više od dvadeset godina pruži uvid u ono što su naslijedile novonastale države i kakav odnos danas gaje prema toj baštini. Ovaj projekt je jedna vrsta komparativne analize brojnih procesa koji su u različitim vremenskim periodima obilježili distinktivna područja diljem Jugoslavije, i kao takav on je temelj daljnjem proučavanju specifičnih arhitektonskih fenomena na tom području. Prije svega, međutim, projekt je ukazao na potrebu interdisciplinarnog pristupa: tokovima jugoslavenske arhitekture ne bi se trebali baviti samo povjesničari umjetnosti, urbanisti ili arhitekti, već i povjesničari, sociolozi, teoretičari okoliša i sve ostale srodne struke. Upozoravajući na širok raspon čimbenika koji su utjecali na jugoslavensku arhitekturu i urbanističko planiranje – od političkih zbivanja do pitanja humane urbanizacije, ova je izložba utoliko nesumnjivo otvorila nove perspektive. ✕